

ПАЛІТЫЧНЫЯ ПРАЕКТЫ АДРАДЖЭННЯ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ І ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ПАЛІТЫЦЫ РАСЕЙСКАГА ЦАРЫЗМУ НАПЯРЭДАДНІ ВАЙНЫ 1812 г.

У эпоху напалеонаўскіх войнаў у Еўропе “польскае пытанне” з’яўлялася важным палітычным фактарам у сістэме міжнародных адносін. Ва ўмовах ваенна-палітычных сутыкненняў вядучых еўрапейскіх дзяржаў узрасла ваенна-стратэгічная роля земляў былой Рэчы Паспалітай. Напалеон намагаўся выкарыстаць “польскае пытанне” дзеля забеспячэння за Францыяй эканамічнай і палітычнай гегемоніі ў Еўропе і ва ўсім свеце. Аляксандр I падпарадкоўваў “польскую праблему” вырашэнню галоўных знешнепалітычных задач Расейскай імперыі. Міжнародныя адносіны і дзяржаўныя інтарэсы Францыі і Расеі перакрываваліся на землях былой Рэчы Паспалітай.

Памежныя заходнія губерні імперыі займалі асаблівае месца ў палітыцы царызму. На пачатку 19 ст. ва ўмовах супрацьборства дзвюх вялікіх імперыяў беларускія і літоўскія землі прыцягнулі да сябе ўвагу Аляксандра I і Напалеона. Абодва імператары гулялі на патрыятычных пачуццях мясцовага дваранства, прыцягваючы яго на свой бок магчымасцю аднаўлення Рэчы Паспалітай у старадаўніх межах, дзеля таго, каб у выпадку ўзброенага сутыкнення аслабіць моц свайго суперніка.

Спробы рэстаўрацыі Рэчы Паспалітай падчас напалеонаўскіх войнаў у Еўропе ў першую чаргу былі абумоўленыя складаным знешнепалітычным становішчам Расейскай імперыі. Імператар Аляксандр I, жадаючы перацягнуць “рускіх палякаў” на свой бок, стаў праводзіць палітыку свайго роду “заляцанняў” з арыстакратыяй і шляхецкімі коламі заходніх губерняў. Ён падтрымліваў надзею на аднаўленне ранейшай дзяржаўнасці з дапамогаю Расеі.

Пашырэнне французскай экспансіі прымусіла імперыю прыняць актыўны ўдзел у кааліцыях еўрапейскіх дзяржаваў супраць Францыі. У 1804 г. склалася трэцяя кааліцыя ў складзе Аўстрыі, Расеі, Англіі, накіраваная супраць прэтэнзій Напалеона на эканамічную і палітычную гегемонію ў Еўропе. У сувязі з чарговым змяненнем ваенна-палітычнай сітуацыі ў Еўропе было зноў узнятае “польскае пытанне”, якое адыгрывала значную ролю ў дыпламатычнай барацьбе дзяржаў-удзельніц падзелаў Рэчы Паспалітай. На пасаду міністра замежных справаў быў прызначаны князь Адам Чартарыйскі. Гэтым самым імператар даваў зразумець, што “польскае пытанне” становіцца галоўным арыенцірам пры выпрацоўцы асноўных прынцыпаў знешнепалітычнага курсу Расеі. А. Чартарыйскі ўспрыняў асабісты давер Аляксандра I як нагоду для змянення палітыкі ў “польскім пы-

танні”. Ідэя ягонага жыцця было адраджэнне магутнай Рэчы Паспалітай: “Мая сістэма <...> натуральна вяла да паступовага ўзнаўлення Польшчы <...> Ідэя яе адраджэння заключалася <...> ў напрамку, які я хацеў надаць рускай палітыцы”¹.

У 1804 г. ён падаў цару запіску аб палітычным упарадкаванні еўрапейскіх справаў у выпадку пасляховага заканчэння вайны, у якой пісаў, што “<...> рускі імператар, прыняўшы тытул цара польскага, набывае ўсе землі, якія належалі Польшчы да яе першага падзелу <...>”². Узнаўленне былой Рэчы Паспалітай пад кіпетрам цара было элементам грандыёзнай палітычнай праграмы “выратавання” і пераўладкавання Еўропы пасля разгрому Напалеона войскамі трэцяй антыфранцузскай кааліцыі.

Аляксандр I, занепакоены нейтралітэтам прускага караля Фрыдрых-Вільгельма III, спачатку схіляўся да гвалтоўнага праходу расейскіх войскаў праз тэрыторыю Прусіі. Па ініцыятыве князя А. Чартарыйскага, які адмоўна ставіўся да расейска-прускага ваенна-палітычнага саюзу, бо бачыў у ім галоўную перашкоду для ажыццяўлення сваёй мары, быў распрацаваны г.зв. “Пулаўскі план”. Паводле яго, расейскія войскі павінны былі перайсці прускую мяжу і завалодаць вусцем Віслы і Нёмана. Жыхары прускай часткі былой Рэчы Паспалітай уздымаліся на паўстанне. У выніку ўся гэтая тэрыторыя далучалася да расейскіх уладанняў і адбывалася адраджэнне Рэчы Паспалітай, якая прызнавала сваім каралём Аляксандра I. Аднак план стварэння кааліцыі еўрапейскіх дзяржаў супраць Напалеона і абвясчэння “Польскага каралеўства” ў персанальнай уніі з Расеяй застаўся нерэалізаваным. Аляксандр I выкарыстаў яго як сродак ціску на Прусію з мэтай прыцягнення яе да антынапалеонаўскай кааліцыі. Тым не менш “Пулаўскі план” меў шырокі рэзананс. У сувязі з ім нават палітычны дзеяч, пісьменнік і публіцыст Юльян Нямцэвіч ў лісце да Адама Чартарыйскага выказваў захапленне Аляксандрам I, як “сябрам і збавіцелем Польшчы”³.

Набліжэнне французскіх войскаў да межаў Расейскай імперыі ў 1806–1807 г. выклікала ва ўрадавых колах боязь страты заходніх губерняў. Дзяржаўныя саноўнікі і дыпламаты справядліва лічылі, што “пры няўдачы нашай зброі адзін маніфест Напалеона <...> запаліць полымя, якое непазбежна разальецца і па правінцыях, ад Польшчы далучаных <...>” і “тады <...> прыбавіцца іншая вайна з нашымі ўласнымі падданымі дзеля ўтаймавання іх мяцежнага хвалявання”⁴. Магчымае аднаўленне Напалеонам Рэчы Паспалітай, якое магло стаць сігналам да

¹ Из прошлого русской дипломатии: исторические исследования и полемические статьи С.С.Татищева. Санкт-Петербург, 1890. С. 340.

² Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Т. 2. Москва, 1913. С. 59.

³ Лямпицкий М. Александр I в Пулавах. Его отношение к семейству Чарторижских // Русская старина. 1887. № 7. С. 172.

⁴ Записка трёх товарищей министров императору Александру I // Русская старина. 1894. Т. 82. № 8. С. 213; Сборник Русского исторического общества. Т. 82. Санкт-Петербург, 1892. С. 221.

паўстання ў заходніх губернях, прымушала царскі ўрад рабіць палітычныя крокі ў вырашэнні “польскага пытання”.

Адам Чартарыйскі, Павел Струганаў, Мікалай Навасільцаў у сумеснай запіску ад 11 (23) лістапада 1806 г. прапанавалі Аляксандру I ўвесці федэратыўную сістэму адносінаў з узноўленай Рэччу Паспалітай, што магло паспрыяць прыцягненню яе да сумеснай барацьбы супраць французаў⁵. А.Чартарыйскі 5 (17) снежня 1806 г. у запіску да Аляксандра Паўлавіча падкрэсліў магчымасць выкарыстання “польскай праблемы” Напалеонам супраць Расеі. Ён пісаў, што “менавіта Польшча служыць Банапарту асноўнай базай для барацьбы з Расеяй і сродкам пранікнуць да яе старадаўніх межаў <...> У Польшчы ён знойдзе ў адпаведным памеры для свайго жыватворчага генія <...> тую ж спрыяльную глебу, што і ў Францыі <...> Ён знойдзе <...> гарачае жаданне абараніць існаванне, гонар і свабоду сваёй Айчыны”⁶. Адам Чартарыйскі дзеля далучэння палякаў да актыўнай барацьбы супраць Францыі і апырэджвання намераў Напалеона раіў абвясціць “Польшчу” каралеўствам са спадчынным каралём – расейскім імператарам. Ён пераконваў імператара ў неабходнасці ўзнавіць незалежную Рэч Паспалітую ў межах 1772 г., даказваў, што яе адраджэнне патрэбнае для інтарэсаў імперыі і ўказваў на неабходнасць апырэдзіць ініцыятыву Напалеона, які мог выкарыстаць “польскае пытанне” ва ўласных мэтах. А.Чартарыйскі настойваў на хуткіх і рашучых дзеяннях.

Прынцыповая аснова антынапалеонаўскай праграмы Адама Чартарыйскага была падтрыманая часткай дваранства заходніх губерняў. У час вайны 1806 – 1807 г. сярод патрыятычных дзеячоў гістарычнай Літвы з’явілася думка пра палітычнае адраджэнне “рускай Польшчы” пад кіпетрам Аляксандра I. Ініцыятарамі гэтай акцыі былі пасол ад Берасцейскага пав. на соймы 1782, 1786, 1788-1792 г., удзельнік паўстання 1794 г., стрыечны брат Ю.Нямцэвіча Станіслаў Нямцэвіч (1753-1817) і Тамаш Ваўжэцкі, прыхільнік Канстытуцыі 3 траўня 1791 г., кіраўнік паўстання 1794 г. пасля захопу ў палон Тадэвуша Касцюшкі. Яны прадстаўлялі інтарэсы партыі прарасейскай арыентацыі. Як толькі выйшаў маніфест аб вайне з Напалеонам 16 (28) лістапада 1806 г., С.Нямцэвіч паспяшыў у Санкт-Пецярбург і ўручыў А.Чартарыйскаму свой план пад назвай “Myśli względem ziem litewskich i ruskich” (Думкі адносна арганізацыі земляў літоўскіх і рускіх), датаваны 28 лістапада (10 снежня) ці 25 лістапада (7 снежня) 1806 г. Ён прапанаваў з земляў, далучаных да Расеі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, стварыць аўтаномную дзяржаву на аснове Канстытуцыі 3 траўня з перспектывай аб’яднання ўсіх “палякаў” пад “харугвамі славянскага манарха” супраць Напалеона.

У дакуменце пад назвай “Myśli służące do egzekucji wiadomego projektu”, які датаваны 24 лістапада 1806 г., С.Нямцэвіч настойваў, каб праект абвясчэння Аляксандра I польскім каралём захоўваўся ў найвялікшай тайне. За 4 тыдні да выканання

⁵ Записка трёх товарищей министров... С. 212-216.

⁶ Мемуары князя Адама Чарторижского... С. 138.

гэтага акту міністр замежных справаў (ці іншы міністр) павінен быў паведаміць грамадскасці краю аб прыбышці расейскага імператара ў Вільню на сход прадстаўнікоў шляхты Віленскай, Гарадзенскай, Вальнскай, Падольскай, Кіеўскай губ. Пры ўмове ўхвалення павятовымі маршалкамі згаданых губерняў спецыяльнага цыркуляра Адама Чартарыйскага і кандыдатуры Аляксандра I на польскі прастол на шляхецкі збор мусіў з’явіцца сам князь А. Чартарыйскі. Менавіта ён павінен быў зачытаць цыркуляр і “вернападданы адрас славянскаму манарху”, падпісаны прадстаўнікамі “цэлага народу”. На падставе гэтага дакумента цар абвясчаў сябе польскім каралём.

Спісы ўплывовых асобаў заходніх губерняў, а таксама расейскіх саноўнікаў, на якіх разлічвалі аднадумцы С. Нямцэвіча, былі змешчаныя ў “Memoriału o usposobieniu Litwy” ад 25 лістапада 1806 г. Яны сведчаць пра шырокі размах падрыхтоўчых мерапрыемстваў да рэалізацыі праекту. Адначасова быў падрыхтаваны “Праект дэкларацыі, якая павінна быць выдана пасля надання Канстытуцыі”, у якой Аляксандр I гарантаваў шляхце захаванне зямельных уладанняў, функцыяванне сеймікаў, забяспечваў правы і прывілеі розным сацыяльным сляям насельніцтва і г.д.

Цікава, што ў палітычнай акцыі С. Нямцэвіча і А. Чартарыйскага “польская” дзяржава ў складзе і пад сюзерэннітэтам Расейскай імперыі павінна была будавацца на прынцыпах існавання Венгерскага каралеўства ў складзе Аўстрыйскай імперыі. Адначасова Станіслаў Нямцэвіч падрыхтаваў праекты пракламацый да шляхты і войска, план антынапалеонаўскай прапаганды і шырокай агітацыі праз школы, тэатр і царкву, арганізацыю абедняў для збяднелай шляхты і г.д.⁷

У гэты ж час выказваліся і іншыя прапановы адносна аднаўлення “польскай” дзяржавы. Так, Антоні Генрык Радзівіл у ваенна-палітычным праекце на пачатку 1807 г. прапанаваў дзеля ўзбуджэння паўстання супраць Напалеона абяцаць палякам палітычную незалежнасць. Ён раіў прускаму манарху прыняць тытул караля Вялікай Польшчы, расейскаму цару – Вялікага князя літоўскага, падольскага і вальнскага, імператару Францу I – караля Галіцыі і Ладамеры⁸. Галоўнакамандуючы расейскімі войскамі ў Прусіі Лявонцій Бенігсен выказваў намер арганізаваць забойства Напалеона і прыцягнуць палякаў на свой бок, абвясціўшы Аляксандра I польскім каралём. У выніку гэтага Аляксандр I “атрымае найлепшых сяброў, якіх дагэтуль мела Расея”⁹. Гэтая прапанова абмяркоўвалася А. Чартарыйскім і Л. Бенігсенам у красавіку 1807 г. ў Бартэнштэйне.

У сувязі з гэтымі праектамі Аляксандр I у траўні 1807 г. запрасіў да сябе ў Таўрогі Тамаша Ваўжэцкага і Караля Князевіча. Імператар хацеў даручыць

⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 5231, st. 1-6, 9-21, 53-67, 60-67, 177-205; Szczygielski W. Niemcewicz Stanisław // Polski Słownik biograficzny. T. 22/4. Z. 95. Wrocław, 1977. S. 782.

⁸ Соловьёв С.М. Александр I. Политика – дипломатия. Санкт-Петербург, 1877. С. 135.

⁹ Wilson R. Brief remarks on the character and composition of the Russian Army and a sketch of the campaigns in Poland in the years 1806 and 1807. London, 1810. P. 66.

апошняму ўзначаліць “польскае” войска ў складзе ўзброеных сіл Расеі, аднак сустрэў рашучую адмову¹⁰.

Пасля паражэння Прусіі і заключэння Тыльзіцкага мірнага дагавора Напалеон вымусіў Аляксандра I згадзіцца на ўтварэнне з часткі прускіх земляў Герцагства (Княства) Варшаўскага на чале з саксонскім каралём Фрыдрыхам-Аўгустам III. Гэта было васальнае ўтварэнне ў сістэме напалеонаўскай імперыі, ваенны плацдарм ля межаў Расеі, крыніца “шляхецкага бражэння” і ядро будучай польскай дзяржавы. Гэтым актам Напалеон дамагаўся выкарыстаць дадатковы козыр у дыпламатычнай гульні. Герцагства (Княства) Варшаўскае стала пагрозай для дзяржаў-удзельніц падзелаў Рэчы Паспалітай, клінам, які парушаў іх салідарнасць. Рэальная перспектыва пашырэння тэрыторыі Герцагства (Княства) Варшаўскага на Усход і адарвання “польскіх губерняў” занепакоіла царскі ўрад і вымушала прымаць пэўныя захады для нейтралізацыі пранапалеонаўскіх апазіцыйных настрояў у краі. Тыльзіцкая дамова расчаравала і ашаламіла частку прыхільнікаў прарасейскай арыентацыі. Позіркі многіх “рускіх палякаў” павярнуліся ў бок Герцагства (Княства) Варшаўскага як падставы будучага аднаўлення Рэчы Паспалітай. Сам факт існавання Герцагства (Княства) Варшаўскага на іншым баку Нёмана падаграваў патрыятычныя пачуцці шляхты заходніх губерняў. Але частка магнатаў і шляхты беларуска-літоўскіх земляў не паверылі ў трываласць франка-расейскага альянсу. Незадаволеныя буржуазнымі рэформамі ў Герцагстве (Княстве) Варшаўскім, яны працягвалі арыентавацца на Расею.

Крызіс франка-расейскіх адносін у перыяд вайны 1809 г. абумовіў далейшы розыгрыш “польскай карты” ў знешнепалітычнай і дыпламатычнай гульні Расейскай імперыі. Спадзяванні на Расею зноў ажылі, калі 70-тысячны корпус Сяргея Галіцына, выконваючы саюзныя дамовы выступіў на баку Францыі супраць Аўстрыі. Група варшаўскіх вельможаў і галіцыйскіх магнатаў звярнулася да галоўнакамандуючага з прапановаю ўзнавіць Рэч Паспалітую ў старадаўніх межах на чале з Аляксандрам I. Гэтая просьба была горача падтрыманая С.Галіцыным, які ў пісьме да Аляксандра I ад 4 (16) чэрвеня 1809 г. зазначыў, што Польскае каралеўства можна б было стварыць з былых польскіх земляў за выключэннем “Беларусі” (Віцебскай і Магілёўскай губ. – А.Е.) і часткі Кіеўскай і Падольскай губ. Яно магло ўтрымліваць стотысячнае войска, адміністрацыю і ўносіць значную частку сваіх даходаў у дзяржаўную казну. “Захоплены” зняцку гэтай прапановай, Аляксандр I адказаў С.Галіцыну 15 (27) чэрвеня 1809 г. праз Мікалая Румянцава. Той пісаў, што імператар не згодны на адбудову “Польшчы”, бо ў гэтым выпадку да “Польскага каралеўства” прыйшлося б далучыць “рускія губерні”. “Ці не польская гэта інтрыга па адарванню ад Расіі тэрыторый, далучаных у час падзелаў Рэчы Паспалітай”, – ставіў пытанне М.Румянцаў. Аднак на ўсялякі

¹⁰ Zaleski B. Karol Kniaziewicz 1762-1812 // Rocznik towarzystwa historyczno-literackiego. Paryż, 1866. S. 46-47; Szyndler B. Tomasz Wawrzecki. Warszawa, 1976. S. 173.

выпадак Аляксандр I прадпісаў С.Галіцыну перадаць польскім магнатам, што ў прынцыпе ён згодны на ўтварэнне Польскага каралеўства з Герцагства (Княства) Варшаўскага і Галіцыйскага княства¹¹.

Хоць гэтая прапанова і не мела сур'ёзных палітычных наступстваў, яна адыграла значную ролю ў выпрацоўцы асноўных пастулатаў Аляксандра I у планах адраджэння будучай “Польшчы”: ніколі не згаджацца на аб'яднанне “рускіх правінцыяў” з іншымі тэрыторыямі ў адну аўтаномную польскую дзяржаву, пры спрыяльных умовах аднавіць “Польшчу” па-за межамі Расеі, падтрымліваць надзеі “рускіх палякаў” на адраджэнне іх Айчыны. Такім чынам, усе “польскія” планы 1805 – 1809 г. мелі выключна прапагандысцкі характар.

На працягу двух гадоў пасля Тыльзіту Аляксандр I пераканаўся, што без дапамогі “рускіх” і “варшаўскіх палякаў” вытрымаць барацьбу з магутнай напалеонаўскай імперыяй будзе цяжка. Палітычная сітуацыя кардынальна змянілася пасля паражэння Аўстрыі ў 1809 г. Пашырэнне тэрыторыі і насельніцтва Герцагства (Княства) Варшаўскага было ўспрынятае Расейскай імперыяй як рэальная пагроза страты беларуска-літоўскіх і заходнеўкраінскіх земляў. Прыклад Галіцыі пераканаў Аляксандра I у неабходнасці здабыць сімпатыі жыхароў заходніх губерняў.

У сувязі з небяспекай новага франка-расейскага ваеннага сутыкнення Аляксандр I напрыканцы 1809 – пачатку 1810 г. ізноў паспрабаваў завязаць адносіны з палякамі праз князя Адама Чартарыйскага. Сярэдзіны лістапада 1809 г. на працягу пяці месяцаў князь амаль штодзённа запрашаўся на абеды да Аляксандра I. Падчас гэтых канфідэнцыяльных гутарак у чарговы раз было ўзнятае пытанне пра адраджэнне Рэчы Паспалітай пад эгідай імперыі¹². У пачатку 1810 г. усё больш выразныя рысы набыла ідэя аўтаноміі Вялікага Княства Літоўскага ў складзе Расеі як асновы будучага ўзнаўлення Польскага каралеўства.

Увесну 1810 г., калі яшчэ ішлі перамовы адносна польскай канвенцыі, Аляксандр I у размове з А.Чартарыйскім выказаў думку пра магчымасць аб'яднання пад асобным кіраўніцтвам васьмі заходніх губерняў з асобнай канцылярыяй у Санкт-Пецярбургу. На аўдыенцыі 5 (17) красавіка 1810 г. Адам Чартарыйскі пазнаёміў Аляксандра I з планам адбудовы Вялікага Княства Літоўскага. У падрыхтаванай князем запісцы ад 2 (14) красавіка 1810 г. адзначалася, што аднаўленне ВКЛ будзе толькі паўсродкам і для здзяйснення гэтага намеру трэба перамагчы Напалеона. А.Чартарыйскі таксама вылучыў шэраг сродкаў, якія, на ягоную думку, маглі б дапамагчы здабыць прыхільнасць насельніцтва заходніх губерняў. Ён адзначыў неабходнасць адмены секвестраў і канфіскацый; абвясчэння ўсеагуль-

¹¹ Вандаль А. Наполеон и Александр I: Франко-русский союз во время I Империи. Т. 3. Ростов на Дону, 1995. С. 558-560; Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. Т. 2. Санкт-Петербург, 1869. С. 444-445; Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского МИД. Сер. 1. Т. 5. Москва, 1967. С. 76-77, 85-86, 224.

¹² Мемуары князя Адама Чарторижского... С. 191-216.

най амністыі для асобаў, якія самавольна перайшлі мяжу Расейскай імперыі і служылі ў Герцагстве (Княстве) Варшаўскім; недатыкальнасці адукацыйных фундашаў і стварэння камісіі пад кантролем міністра асветы для распараджэння імі; распаўсюджвання агульнарасейскай сістэмы падаткаабкладання; арганізацыі Вышэйшага апеляцыйнага трыбунала як апошняй інстанцыі для разгляду цывільных і крымінальных справаў на польскай мове і на падставе норм Статута ВКЛ 1588 г.; усталявання для заходніх губерняў спецыяльнага дэпартаменту Сената; прызначэння на кіраўнічыя пасады “літоўскай адміністрацыі” мясцовых ураджэнцаў; утварэння асобнага войска і, нарэшце, кіравання “польскімі справамі” асобнай канцылярыяй у Санкт-Пецярбургу. Літоўска-беларускія губерні не павінны былі непасрэдна падпарадкоўвацца Сенату і міністэрствам¹³.

Аднак праз некалькі месяцаў А.Чартарыйскі зняверыўся і расчараваўся ў шчырасці цьмяных абяцанняў Аляксандра I і пакінуў яго. На першую заяву пра адстаўку 15 (27) лістапада 1810 г. Аляксандр I адказаў лістом 25 снежня 1810 г. (6 студзеня 1811 г.), дзе бадай упершыню з’явіўся дакладны план адраджэння “Польшчы”. Імператар настойліва заклікаў А.Чартарыйскага да супрацоўніцтва. Справа ў тым, што ўжо са жніўня 1810 г. Аляксандр I у вялікай таямніцы стаў рыхтавацца да наступальных дзеянняў супраць Напалеона. У сувязі з гэтым ён разлічваў на дапамогу або нейтралітэт Герцагства (Княства) Варшаўскага.

У снежні 1810 г. Напалеон з мэтай барацьбы з англійскай кантрабандай акупаваў і далучыў да Францыі ганзейскія гарады. 18 лютага 1811 г. было захопленае герцагства Ольдэнбург дынастычна звязанае з Расеяй. Прывід новай вайны “лунаў” у паветры. “Літоўскія праекты” былі адкладзеныя на няпэўны час. Расейскі ўрад пачаў задумвацца пра больш рашучыя і энергічныя дзеянні, як, напрыклад, неадкладнае ўзнаўленне “Польшчы”, перацягненне на свой бок Герцагства (Княства) Варшаўскага, а потым і Прусіі. З канца 1810 г. да траўня 1811 г. Аляксандр I планавалі пры ўмове польскай і прускай вайскавай падтрымкі пачаць наступальную вайну супраць Напалеона, зліквідаваць Герцагства (Княства) Варшаўскае і абвясціць сябе польскім каралём з адраджэннем ранейшай дзяржавы да Заходняй Дзвіны, Бярэзіны і Дняпра. Аднак планы раптоўнага нападу з перанясеннем тэатра ваенных дзеянняў на Одэр і ўздыму на барацьбу супраць Напалеона Германіі, а потым і ўсёй Еўропы, засталіся нерэалізаванымі. Аляксандр I, які сумняваўся ў вернасці палякаў, быў вымушаны перайсці да абарончага варыянта стратэгічнага плану. У чэрвені 1811 г. ён зацвердзіў план Карла Фуля.

Адначасова імператар вярнуўся да праектаў палітычнай арганізацыі літоўска-беларускіх губерняў. Пачала распрацоўвацца ідэя “літоўскай аўтаноміі”, г.зн. стварэння з заходніх губерняў пад прагэктаратам Расейскай імперыі Вялікага Герцагства (Княства) Літоўскага. Гэта павінна была быць свайго роду буферная дзяр-

¹³ Iwaszkiewicz J. Litwa w przededniu wielkiej wojny 1812 r. // Biblioteka Warszawska. 1906. T. 4. S. 430.

жава, заслон перад напалеонаўскімі ўплывамі і магчымае ядро будучай федэратыўнай Рэчы Паспалітай, звязанай персанальнай уніяй з Расеяй. Пачалася новая фаза ў развіцці “польскіх планаў” цара.

Урадавыя колы ў ідэі аднаўлення ВКЛ бачылі надзейны сродак ва ўмовах напружанай знешнепалітычнай абстаноўкі аслабіць антыўрадавыя палітычныя настроі часткі шляхты, выклікаць сярод насельніцтва заходніх губерняў сімпатыі да Расеі. Узноўленае ВКЛ магло стаць важным козырам у дыпламатычнай барацьбе з Габсбургамі, а адноўленая ў будучым “Польшча” магла ўзмацніць ваенна-эканамічны патэнцыял непарэдадні непазбежнай вайны з Напалеонам. Імкненне аярэдзіць Напалеона і Габсбургаў у справе аднаўлення польскай дзяржаўнасці вымушала царскія ўлады праводзіць у заходніх губернях вельмі асцярожную палітыку, каб не разлаваць вышэйшае саслоўе, і прымаць пэўныя захавы па эканамічнаму і палітычнаму ўпарадкаванню гэтых земляў. Расейскі ўрад быццам вяртаўся да прынцыпаў палітыкі 1806–1807 г., г.зн. да ідэі адраджэння палітычнай самастойнасці заходніх губерняў у складзе імперыі, а не да аднаўлення “Польшчы”.

Для ажыццяўлення “літоўскіх планаў” Аляксандру I патрэбны быў чалавек, які б карыстаўся папулярнасцю і аўтарытэтам сярод дваранства беларускіх і літоўскіх губерняў. Імператар звярнуў увагу на знатнасць, багацце, палітычныя сувязі і ўплывы, высокароднае паходжанне, творчыя здольнасці і славалюбства графа Міхала Клеафаса Агінскага. Нягледзячы на перасцярогу Адама Чартарыйскага*, менавіта ў ім Аляксандр I знайшоў правадніка для здзяйснення сваёй задумы. М.Агінскі і ягоныя аднадумцы, якія расчараваліся ў Напалеоне, спадзяваліся, што менавіта расейскі імператар утворыць аўтаномнае ВКЛ у складзе будучай федэратыўнай Рэчы Паспалітай. У сваёй дзейнасці групойка М.К.Агінскага абапіралася на асобы, якія кіраваліся традыцыямі існавання беларуска-літоўскіх земляў у складзе канфедэратыўнай Рэчы Паспалітай і былі задаволеныя расейскімі парадкамі.

13 (25) красавіка 1811 г. Міхал Клеафас Агінскі быў запрошаны на абед да імператара. Падчас больш чым двухгадзіннай размовы М.К.Агінскі параіў Аляксандру I ў якасці першага кроку ўтварыць з васьмі заходніх губерняў, Беларускай вобл. і Тарнопальскай акругі асобную правінцыю пад назваю Вялікага Герцагства (Княства) Літоўскага на чале з сястрой расейскага імператара вялікай княжыні Кацярынай Паўлаўнай. На яго думку, гэта “ажыццявіла б частку надзеі, канчатковай рэалізацыяй якой было б далучэнне да Расеі ў будучай вайне Герцагства Варшаўскага <...>”

Аляксандр I, разважаючы пра магчымасць вайны з Францыяй, гаварыў М.К.Агінскаму: “Напалеон закружыў ім (палякам і шляхце заходніх губерняў –

* 22 студзеня 1811 г. М.К.Агінскі выехаў з Парыжа ў Санкт-Пецярбург. Даведаўшыся пра гэта, А.Чартарыйскі ў пісьме да Аляксандра I 21 сакавіка (2 красавіка) 1811 г. зазначыў: “Ён не карыстаецца ў нас асаблівым уплывам <...> Яго лічаць лёгкадумным і непааслядоўным. Калі Вашая Вялікасць пачне ажыццяўляць свой план, то поспех будзе залежыць ад выбару людзей” (Русская старина. 1902. № 10. С. 6.).

А.Е.) галовы <...> Я павінен абмежавацца толькі тым, каб мае польскія падданыя лічылі сябе шчаслівымі і задаволенымі”. Аляксандр I ухваліў прапановы М.К.Агінскага і параіў яму звярнуць увагу на наступныя пытанні: ці не будзе вобласць з васьмі губерняў занадта вялікай для кіравання? Ці пажадаюць жыхары Валыні, Падолля і Кіеўшчыны далучыцца да ВКЛ і звацца ліцвінамі? На заканчэнне размовы імператар даручыў падрыхтаваць і прадставіць пісьмовы праект. З гэтага часу сустрэчы графа Агінскага з Аляксандрам I і размовы сам-насам сталі рэгулярнымі. Па меншай меры два разы на тыдзень М.К.Агінскага запрашалі на абед да імператара. 14 траўня 1811 г. граф Талстой перадаў Агінскаму жаданне імператара ўбачыць запіску.

15 (27) траўня 1811 г. граф Агінскі прадставіў цару запіску* пра палітычную ролю і значэнне “польскага пытання” для Расеі і Францыі. Граф Агінскі раіў апырэдзіць Напалеона ў яго плане аднаўлення Польшчы і адзначаў, што “ліцвінам было б радасна насіць імя свайго краю і карыстацца тым жа самым правам, якое захавана ў Расеі калмыкам, казакам, фінам і іншым плямёнам”. “Арганізаваўшы гэтыя восем губерняў паводле мясцовых асаблівасцяў краю і характару жыхароў і, спыніўшы злоўжыванні, якія праніклі ва ўнутранае кіраванне гэтай правінцыі, Ваша Імператарская Вялікасць прыдбае ўдзячнасць жыхароў і атрымае на заходняй мяжы Вашай імперыі апору больш надзейную, чым усе крэпасці і войскі, што там знаходзяцца, – адзначаў М.К.Агінскі¹⁴. Аляксандр I уважліва выслухаў суразмоўцу і пры развітанні заявіў, што яшчэ неаднаразова будзе мець нагоду паразмаўляць з ім на гэтую тэму. Аднак больш сустрэч не было. Магчыма, прыезд у Санкт-Пецярбург графа Ларыстона і пастаянныя заявы Напалеона пра жаданне захаваць саюз з Расеяй і мірным шляхам вырашаць усе спрэчныя пытанні, а з іншага боку, нежаданне Аляксандра I прыступаць да мерапрыемстваў, якія б маглі паскорыць вайну з Францыяй – вось прычыны, па якіх пераўтварэнні ў “польскіх губернях” былі адкладзеныя.

22 кастрычніка (3 лістапада) 1811 г. М.К.Агінскі падаў Аляксандру I пісьмо з праектам указу аб новай арганізацыі заходніх губерняў¹⁵, у якім утрымліваўся падрабязны план дзяржаўна-адміністрацыйнага ўладкавання ВКЛ. Ён уключаў 11 асноўных палажэнняў самастойнасці княства. Магчыма, М.К.Агінскі быў толькі асноўным рэдактарам гэтага пісьмовага праекта, а галоўную ролю ў яго падрыхтоўцы адыгралі Ф.К.Друцкі-Любецкі, Казімір і Людвіг Плятэры, Тамаш Ваўжэцкі. Асноўныя прапановы групойкі М.К.Агінскага зводзіліся да ажыццяўлення наступных мерапрыемстваў:

1) утварэнне з Гарадзенскай, Віленскай, Менскай, Віцебскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Падольскай, Вальнскай губ., Беластоцкай вобл. і Тарнопальскай акругі

* У яе распрацоўцы магчыма прымалі ўдзел Францішак Ксаверы Друцкі-Любецкі і Казімір Плятэр, якія са снежня 1810 г. знаходзіліся ў Санкт-Пецярбургу.

¹⁴ Адраджэнне: гістарычны альманах. Вып. 1. Мінск, 1995. С. 208.

¹⁵ Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА). Ф. ВУА, адз. 3576, арк. 20-21.

асобнай правінцыі пад назвай “Вялікае Княства Літоўскае” са сталіцай у Вільні і пад кіраваннем імператарскага намесніка;

2) для кіравання ВКЛ утварыць у Пецяярбургу пры імператары Літоўскую канцылярыю пад кіраўніцтвам статс-сакратара аднаго з міністраў, а ў Вільні – Адміністрацыйную раду на чале з намеснікам;

3) прызнанне Статута ВКЛ 1588 г. грамадзянскім законапаалажэннем, а польскай мовы – мовай справаводства;

4) стварэнне ў Вільні Вярохуўнага безапеляцыйнага трыбуналу ў якасці апошняй інстанцыі для вырашэння ўсіх цывільных і крымінальных справаў;

5) замяшчэнне пасадаў у дзяржаўным кіраванні толькі ўраджэнцамі ВКЛ;

6) выдзяленне сродкаў на народную адукацыю і ўтрыманне навучальных устаноў за кошт розных галінаў грамадскіх даходаў;

7) поўная роўнасць ліцвінаў у падаткаабкладанні і спосабах спагнання падаткаў з іншымі губернямі імперыі¹⁶.

Позняй восенню 1811 г. Аляксандр I канчаткова адмовіўся ад ідэі прэвентыўнай вайны супраць Напалеона. Пасля гэтага імператар даў зразумець Агінскаму, што не мае часу для ажыццяўлення плана аднаўлення ВКЛ і больш заклапочаны ўзмацненнем ваенных сродкаў для абароны імперыі. Аднак М.К.Агінскі 1 снежня 1811 г. прадставіў яшчэ адну запіску¹⁷. Адзначаючы неабходнасць адбудовы ВКЛ, ён заўважыў, што пры захаванні міру рэформа будзе насіць выключна ўнутраны характар. А вось у выпадку вайны з Напалеонам яна стане першым палітычным крокам на шляху прыняцця тытула польскага караля. Наступным мерапрыемствам павінна было стаць узнаўленне Канстытуцыі 3 траўня 1791 г. Гэтыя дзеянні, на думку графа Агінскага, маглі парушыць планы Напалеона і, калі не прадухліць вайну, то, па меншай меры, затрымаць яе пачатак.

Пасля аўдыенцыі М.К.Агінскага 27 студзеня (8 лютага) 1812 г. Аляксандр I больш не згадваў пра аўганомію заходніх губерняў. Ён па сутнасці адмовіўся ад ідэі аднаўлення і вярнуўся да плана абвяшчэння Польскага каралеўства і заключэння расейска-польскай уніі ў выпадку наступальнай вайны супраць Напалеона. Пасля ад’езду імператара ў Вільню ў красавіку 1812 г. абмеркаванне “літоўскіх праектаў” канчаткова спынілася. У другой палове чэрвеня 1812 г. Аляксандр I у апошні раз паспрабаваў заручыцца падтрымкай палякаў Герцагства (Княства) Варшаўскага. Ён даручыў палкоўніку Генеральнага штаба Карлу Толло тайна сустрэцца з Юзафам Панятоўскім і перадаць яму прапанову пераходу польскага войска на бок Расеі. Платай павінна было стаць абвяшчэнне Ю.Панятоўскага польскім каралём. Аднак Ю.Панятоўскі не адгукнуўся на прапанову імператара.

¹⁶ Адраджэнне... С. 208-209, 212-213.

¹⁷ Подвысоцкий А. Граф Михаил Огинский и его отношение к императору Александру Павловичу (1807-1815) // Русский архив. 1874. № 3. Стб. 669-681; Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815. T. 3. Poznań, 1872. S. 57-69; Отечественная война 1812 года: Материалы ВУА Главного штаба. Т. 7. Санкт-Петербург, 1907. С. 1-8; РДВГА. Ф. ВУА, ад.з. 442, арк. 11-18 адв.

Адначасова па ініцыятыве цара распрацоўваліся праекты канстытуцый Рэчы Паспалітай і ВКЛ і план арганізацыі асобнага літоўскага войска ў складзе ўзброеных сіл імперыі. Аднак выпрацоўка і абмеркаванне гэтых планаў выклікала варожасць кансерватыўных колаў, якія баяліся магчымага аслаблення “адзінай” і “недзялімай” імперыі напярэдадні ваеннага сутыкнення з Напалеонам. Аляксандру I прыйшлося вытрымаць цяжкую ўнутраную вайну з арыстакратычнай салоннай фрондай. Расейскія саноўнікі не дапускалі нават думкі пра магчымасць узнаўлення польскай дзяржавы і тым больш адарвання нядаўна далучаных “справедчана рускіх” губерняў. З 1811 г. узмацняецца націск кансерватыўных сіл у расейскім грамадстве. Нешматлікія прыхільнікі аўтаномнага статусу заходніх губерняў у складзе Расеі Густаў Армфельд*, Пётр Завадоўскі, Віктар Качубей, магчыма Мікалай Мардвінаў, Міхаіл Спяранскі ды інш. сутыкнуліся з моцным бастыёнам праціўнікаў федэралізму (Павел Строганаў ды інш.). Яны абапіралася выключна на асабістую падтрымку Аляксандра I¹⁸.

Як вядома, А. Чартарыйскі таксама адмоўна ставіўся да “літоўскіх планаў” цара, што праявілася ў ягоных пісьмах да Аляксандра I у красавіку і ліпені 1811 г. У лісце ад 23 траўня (4 чэрвеня) 1812 г. ён выказаўся супраць адраджэння ВКЛ. “Узнавіць ВКЛ вельмі пажадана. Але гэта трэба было зрабіць год таму, калі створанае такім чынам княства магло да пачатку верагоднай вайны прынесці чакаемыя вынікі, выліцца ў пэўную форму і ўмацавацца. У сучасны момант, калі хутка прагрыміць гром гарматаў, сярод блытаніны, бязладзя і нягодаў ваеннага часу, было б вельмі цяжка, амаль немагчыма, арганізаваць новы парадак справаў і здзейсніць яго. Але калі б у момант абвяшчэння вайны з’явіўся маніфест, якім народу былі б урачыста абяцаныя розныя прывілеі, якія ён мог бы чакаць ад манарха <...>, то апошні мог бы зрабіць моцнае ўражанне на грамадскую думку. Хоць гэта і не дало б неадкладных выгодаў, але ўсё ж было б кінутае семя, якое магло даць вынікі ў залежнасці ад абставінаў. Ход баявых дзеянняў стварыў бы спрыяльны момант для ажыццяўлення намераў манарха”¹⁹.

З іншага боку, у выпадку здзяйснення “польскіх планаў” прыходзілася лічыцца з абстраўненнем адносінаў і непазбежнасцю вайны з Францыяй, Прусіяй ці Аўстрыяй.

Пра праекты адраджэння польскай дзяржаўнасці ведалі некаторыя дзяржаўныя дзеячы Расейскай імперыі і замежныя дыпламаты. Праекты атрымалі

* Так, Г. Армфельд, “душа” размоваў пра Польшчу пісаў: “Падзелы Польшчы былі палітычным злачынствам і вялізнай памылкай з боку Расеі <...> Неабходна было б абвясціць Польшчу самастойным каралеўствам з уласнымі законамі, войскам і ўласным кіраваннем. Тады Вялікае Герцагства Варшаўскае далучылася б да яго <...> Вельмі важна ажыццявіць гэты праект пры сучасных абставінах <...>” (Император Александр I и граф Армфельд в 1811-1812 гг. // Русская старина. 1896. № 8. С. 344-345; № 9. С. 596).

¹⁸ Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812. Kraków-Warszawa, 1912. S. 52-53.

¹⁹ Николай Михайлович [Романов]. Император Александр I. Т. 1. Санкт-Петербург, 1912. С. 365-370.

пэўны рэзананс у сталіцы Расеі, у Герцагстве (Княстве) Варшаўскім і Францыі. М.Спяранскі лічыў дзейнасць групойкі графа Агінскага карыснай, бо яна садзейнічала прыцягненню дваранства заходніх губерняў на бок Расеі.

Праекты адміністрацыйна-палітычнага ўладкавання заходніх губерняў, падтрымання часткай вышэйшага саслоўя беларуска-літоўскіх земляў, былі цесна звязаныя з планамі рэарганізацыі органаў дзяржаўнага кіравання імперыі і асабліва з адміністрацыйным упарадкаваннем Вялікага княства Фінляндскага²⁰, якое мела аўтаномны статус.

Палітычныя задумы М.К.Агінскага і ягоных папличнікаў засталіся нерэалізаванымі, аднак яны адыгралі значную ролю ў карэктывоўцы некаторых прынцыпаў і метадаў унутранай палітыкі расейскага царызму ў заходніх губернях. Былі прынятыя меры па фінансаво-падатковаму ўпарадкаванню беларуска-літоўскіх земляў. Указам ад 6 кастрычніка 1811 г. Аляксандр I ураўняў Віленскую губ. з іншымі губернямі ў справе падаткаабкладання, выдаў пастанову аб агульным межаванні Літоўскіх губерняў, што павінна было юрыдычна замацаваць фактычна існуючае землеўладанне і землекарыстанне. Нарэшце, было дазволена пры будучых рэкруцкіх наборах выкупаць рэкрута за 1 тыс. руб. асігнацыямі замест 500 руб. серабром як было дагэтуль і свабодна вывозіць збожжа на ўсім працягу сухапутнай мяжы Расеі. Дзейнасць Агінскага і ягоных аднадумцаў спрыяла пэўнай кансалідацыі буйных землеўласнікаў заходніх губерняў вакол ідэі адраджэння Радзімы пры дапамозе царызму. У канцы 1811 г. у Менску адбыўся з'езд магнатаў розных палітычных накірункаў²¹. У траўні 1812 г. былі створаны губернскія і павятовыя камітэты для паставак харчавання і фуражу ў расейскае войска.

Такім чынам, дзеля ўмацавання пазіцый у барацьбе супраць Напалеона Аляксандр I меў намер ўзнавіць “Польскае каралеўства” пад сваім скіпетрам або ўтварыць аўтаномнае Вялікае Княства Літоўскае з земляў, што адышлі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай да Расейскай імперыі. Адноўленае ВКЛ павінна было стаць “шчытом”, пазбавіць французскага імператара патэнцыяльнага саюзніка ў заходніх губернях, аслабіць апазіцыйныя настроі ў асяроддзі часткі “польскіх” падданных.

Спосабы і формы арганізацыі элементаў дзяржаўнасці былой Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага пад эгідай Расейскай імперыі выпрацоўваліся пад уплывам палітыка-стратэгічных меркаванняў. Гэтыя палітычныя планы як сродак дыпламатычнай барацьбы Аляксандра I з Напалеонам былі важным момантам у падрыхтоўцы абедзвюх дзяржаў да вайны. Яны паўплывалі на выпрацоўку стратэгічнага плану вядзення вайны Расеяй, служылі важным сродкам ідэалагічна-інфармацыйнай барацьбы імператараў.

Аляксандр I праводзіў непаслядоўную і супярэчлівую палітыку заляцанняў з арыстакратыяй і шляхецкімі коламі заходніх губерняў. Гэтыя заляцанні дапама-

²⁰ Больш падрабязна гл.: Tomilla P. La Finlande dans la politique europeenne en 1809-1815. Helsinki, 1962. P. 267-274.

²¹ Dębicki L. Puławy. T. 2. Lwów, 1887. S. 127.

галі на некаторы час аслабіць сімпатыі да Напалеона, якія распаўсюдзіліся сярод часткі вышэйшага саслоўя заходніх губерняў. У цэлым, у залежнасці ад канкрэтнай грамадска-палітычнай і міжнароднай сітуацыі Аляксандр I праводзіў гнуткую палітыку ў заходніх губернях, ішоў на ўступкі мясцовай шляхце, прыстасоўваўся да новых сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных з'яваў і працасаў, выкарыстоўваў землі былой Рэчы Паспалітай ў мэтах умацавання міжнароднага прэстыжу Расейскай імперыі і задавальнення ўласных амбіцый. Ва ўмовах умацнення абарончых мерапрыемстваў перад непазбежнай вайной з Напалеонам праекты адраджэння Рэчы Паспалітай і ВКЛ сталі важнай складовай праграмы царскага ўрада па ваенна-палітычнай падрыхтоўцы будучага ваеннага сутыкнення з Напалеонам.

Урэшце рэшт Аляксандр I пакінуў спробы разыграць “польскую карту”. Эстафету гэтага “розыгрыша” перахапіў Напалеон у перыяд франка-расейскай вайны 1812 г.

Ерашэвіч Аляксандр

Нарадзіўся ў 1974 г. у Менску.

Малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Даследуе гісторыю Беларусі перыяду напалеонаўскіх войнаў.

Адрас: 220086 г. Менск, вул. Славінскага д. 35, кв. 11. Тэл. (хатні) 264-07-64